

Note- One Record Book shall be maintained by each student. Record Book shall contain the following :

- Methods of Embroidering the stitches with the help of diagrams, designs and small samples of stitches..
- Preparing Bags/ Envelopes from waste papers or any article based on "Best out of Waste" or Block Printing on Envelopes or Cards

Note: The Record Book should be duly certified by the Head of the Department and should be signed and certified by the teacher after every practical.

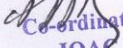
Reference Books:

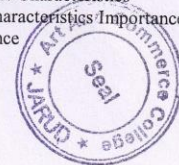
- Gross & Grandall, " Management for Modern Families", Appleton century crafts, New York.
- P. Nickell & Dorsey. J.M., "Management in Family Living", Wiley Eastern Ltd. New Delhi.
- Bhargara Bela, " Family Resource Management & Interior Decoration," University Book House Private Ltd., Jaipur.
- Rutt, Anna Hong, "Home Furnishing", Wiley Eastern Private Ltd. New Delhi.
- Goldsmith " Art in everyday Life" Mc. Millan, New York.
- Deshpande R.S.-"Modern Ideal Houses for Indian," United Book Corporation, Pune.
- मुन्शी आणि जटार - गृहअर्थशास्त्र भाग - १, पिंपळापूर एन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
- लिमये क्षमा - गृहअर्थशास्त्र आणि गृहकला, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- वसू आणि महाजन - आधुनिक गृहअर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- पुरब प्रभावती - भरत कला, मॅजेस्टीक बुक डेपो, मुंबई.
- कोकड अ.वि. - अभिनव भरतकला.
- शेरी जे.पी.-गृहकला एवं गृहप्रबंध
- कांडलकर लिना - गृहअर्थशास्त्राची मुलतत्वे. विद्या प्रकाशन, रुईकर पथ, नागपूर.
- फरकाडे त्रिवेणी, गोंगे सुलभा - गृहविज्ञान विस्तार
- स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना - मार्गदर्शक तत्वे महाराष्ट्र शासन ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, मुंबई.
- फरकाडे त्रिवेणी, गोंगे सुलभा, कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि गृहसजावट.

Appendix-F

**Syllabi of B.A. Part-I
Semester-I
Introduction of Sociology
(Implemented from 2017-18)**

- Unit-I** A) **Sociology** : Its meaning, Nature & Scope of Sociology
B) Subject Matter of Sociology, Relationship of Sociology with other Social Science
Anthropology History, Political Science & Economic
- Unit-II** A) Sociological Perspective :
1) Structural Functional 2) Dialectic
B) Sociology as a Applied Science :
1) Sociology & Social Problems
2) Sociology & Social Policy
3) Sociology & Development
4) Sociology & Professions.
- Unit-III** **Basic Concept :**
A) Society Meaning & Characteristics
B) Community : Meaning & Characteristics
C) Social Groups: Meaning of Types of Groups
D) Social Structure : Meaning & Elements
- Unit-IV** A) Status & Role
B) Social Institution : Meaning & Characteristics
C) Social Norms Meaning & Characteristics Importance of Norms
D) Value : Meaning & Importance

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

- Unit-V **Social Control :**
A) Meaning of Social Control
B) Type of Social Control

- Social Conformity & Deviation**
A) Meaning & Causes of Conformity
B) Meaning & Causes of Deviation

Reference Books :

- 1) Harlampos M. - Sociology : Themes & Perspective, New Delhi, Oxford University Press. 1998
- 2) Johnson Harry M. - 1995 Sociology : a Systematic Introduction, New Dehli Aiiled Publisher.
- 3) Vidyabhushan & D.R. Sachadeo - Introduction to Sociology
- 4) Kingsley Davis : Human Society
- ५) समाजशास्त्र परिचय : रा.ज. लोटे, ए.डी. चौहाण, पिंपळापुणे अॅण्ड पब्लिशर्स, नागपूर
- ६) समाजशास्त्राची मुलतत्त्वे : प्रा.भाऊ दायदार, अंशुल प्रकाशन, नागपूर
- ७) समाजशास्त्र : डॉ.प्रदिप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ८) समाजशास्त्र परिचय : डॉ.डि.एस. मनवर, अरुणा प्रकाशन, लातूर
- ९) भारतीय सामाजिक संस्था : डॉ.जितागडू
- १०) समाजशास्त्र : विलास संगवे

Semester-II
Introduction of Sociology

- Unit-I **Individual & Society :**
(A) Culture : Meaning and Characteristics, Elements of Culture, Ethnocentrism
(B) Socialization: Meaning and Stages, Agencies of Socialization.

- Unit-II **Social Institutions:**
A) Family : Meaning, Characteristics & Functions of Family
B) Marriage : Meaning and Characteristics, Origin of Marriage, Changing Nature of Marriage.

- Unit-III A) Religion: Meaning & Functions of Religion, Origin of Religion
B) Political System : Meaning of Political System, Concept of Domination and Type of Authority.

- Unit-IV **Social Movement :**
(A) Meaning & Characteristics of Social Movement
(B) Type of Social Movement.
(C) Origin & Causes of Social Movement

- Unit-V **Social Stratification & Social Change :**
(A) Meaning of Social Stratification, Function & Significance
(B) Meaning of Social Change, Factors of Social Change
(C) Type of Social Change.

Reference Books :

- 1) Harlampos M. : Sociology : Themes & Perspective, New Delhi, Oxford University Press. 1998
- 2) Johnson Harry M. : 1995 Sociology : a Systematic Introduction, New Dehli Aiiled Publisher.
- 3) Vidyabhushan & D.R. Sachadeo : Introduction to Sociology
- 4) Kingsley Davis : Human Society
- ५) समाजशास्त्र परिचय : रा.ज. लोटे, ए.डी. चौहाण, पिंपळापुणे अॅण्ड पब्लिशर्स, नागपूर
- ६) समाजशास्त्राची मुलतत्त्वे : प्रा.भाऊ दायदार, अंशुल प्रकाशन, नागपूर
- ७) समाजशास्त्र : डॉ.प्रदिप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ८) समाजशास्त्र परिचय : डॉ.डि.एस. मनवर, अरुणा प्रकाशन, लातूर
- ९) भारतीय सामाजिक संस्था : डॉ.जितागडू
- १०) समाजशास्त्र : विलास संगवे

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

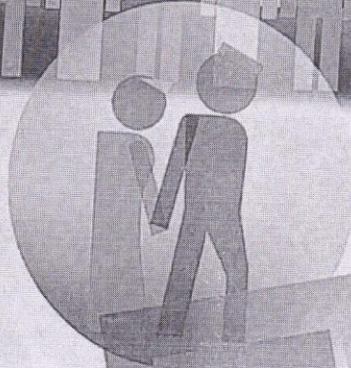
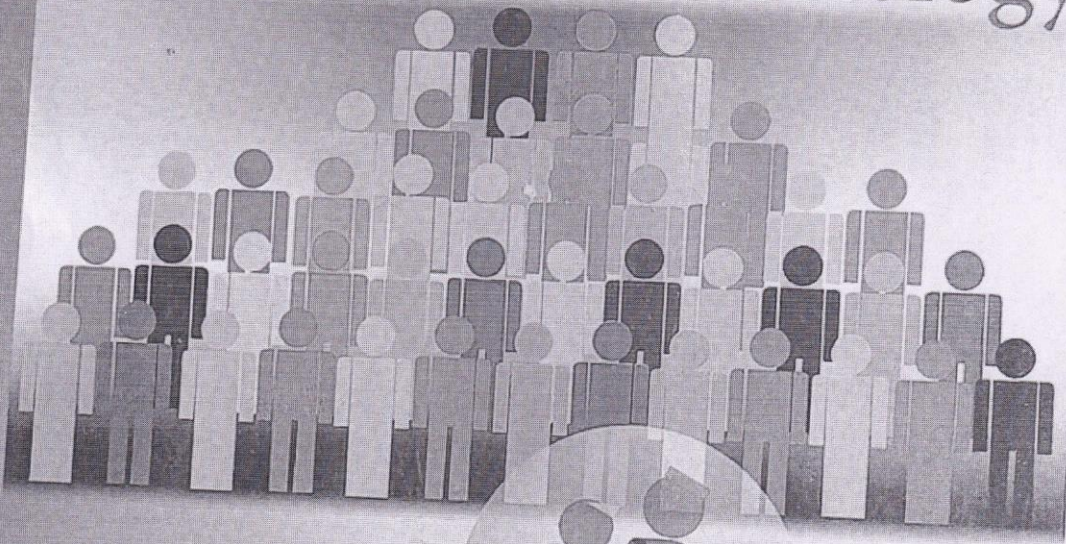

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. प्रथम सेमिस्टर

समाजशास्त्र परिचय:१

रा. ज. लोढे | डॉ. ए. डी. चौहान

Introduction of Sociology

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Tal. Warud, Dist. Amravati

:: अ - २ ::

समाजशास्त्र एक उपयोगिता शास्त्र (Sociology as a Applied Science)

समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांची भूमिका

शुद्ध शास्त्रे व उपयोजित शास्त्रे

उपयोजित समाजशास्त्राचा अर्थ

(१) समाजशास्त्र आणि सामाजिक समस्या

(२) समाजशास्त्र आणि सामाजिक धोरण

(३) समाजशास्त्र आणि विकास

(४) समाजशास्त्र आणि व्यवसाय

मानवी समाजाचे आणि त्यातील व्यक्तींच्या परस्परसंबंधांचे यथार्थ व पूर्ण आकलन करून घेण्याच्या उद्देशाने समाजशास्त्र उदयास आले आहे. मनुष्याच्या सामूहिक जीवनामध्ये घडणाऱ्या गोष्टींच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करित असताना कोणत्या गोष्टी घडतात? व त्या तशा का घडतात? याचे ज्ञान संपादन केले म्हणजे समाजाचे सम्यक् आकलन होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत समाजशास्त्रीय अभ्यासाची वाटचाल अगदी भिमेपणे सुरू होती. विसाव्या शतकात समाजशास्त्रीय अभ्यासाला फार जोराची चालना मिळाली. कारण ह्या शतकातील दोन महायुद्धांचे विविध देशांमधील समाजांवर दूरगामी परिणाम झाले. याशिवाय लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, तंत्रविज्ञान, नागरीकरण, राजकीय विचारप्रणाली इत्यादींमध्ये वाढ होऊ लागली. त्यामुळे विभिन्न प्रकारांचे व असंख्य असे सामाजिक प्रश्न निर्माण झाले. साहजिकच या सामाजिक पडामोडींचा अभ्यास सर्वत्र अधिक प्रमाणात होऊ लागला. वेगवेगळ्या देशांमधील समाजशास्त्रज्ञांच्या अविरत परिश्रमाने समाजजीवनाच्या विविध अंगांविषयी पूर्वग्रहविरहित, विश्वासार्ह व भरपूर माहिती वस्तुनिष्ठ स्वरूपात उपलब्ध होऊ लागली. समाजशास्त्राच्या उदयानंतर अल्पावधीत समाजशास्त्रीय ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या. ग्रामीण समाजशास्त्र, नागरी समाजशास्त्र, शिक्षणाचे समाजशास्त्र, औद्योगिक समाजशास्त्र यासारख्या समाजशास्त्राच्या ज्ञानशाखांमध्ये अल्पावधीतच वाढ झाली.

७८

समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांची भूमिका :

प्रारंभीच्या काळात समाजाचे वस्तुनिष्ठ स्वरूपात यथार्थ आकलन करून घेणे हाच ह्या शास्त्राच्या अभ्यासकांची भूमिका होय, असे आग्रही विचार काही समाजशास्त्रज्ञांनी मांडले. समाजशास्त्रज्ञांच्या या आग्रही विचारांमध्ये हळूहळू बदल घडून आला. समाजशास्त्रज्ञात समाजाविषयी आजवर संकलित व संचित झालेल्या माहितीचा उपयोग सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी करून घेण्याची वेळ आलेली आहे, असे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना वाटू लागले. या विचाराच्या प्रभावामुळे मानवी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा प्रत्यक्ष उपयोग करण्याला चालना मिळाली. थोडक्यात, समाजशास्त्रातील सिद्धांतांचा व तत्वांचा आपण व्यक्तीला भेडसावणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी उपयोग करू शकतो, या दृष्टीनेच उपयोजित समाजशास्त्र (Applied Sociology) विकसित झालेले आहे.

शुद्ध शास्त्रे व उपयोजित शास्त्रे :

अध्यासविषयानुसार विभिन्न शास्त्रांचे (विज्ञानांचे) नैसर्गिक व भौतिक शास्त्रे आणि सामाजिक शास्त्रे असे दोन ठळक प्रकार पाडले जातात. काही नैसर्गिक व भौतिक शास्त्रांमधील तत्त्वे, सिद्धांत आणि संशोधनांच्या निष्कर्षांचा उपयोग विभिन्न प्रकारच्या वस्तू व द्रव्यांची निर्मिती (उत्पादन) करण्यासाठी केला जातो. म्हणून नैसर्गिक व भौतिक शास्त्रांचेही शुद्ध शास्त्रे (Pure Sciences) आणि उपयोजित शास्त्रे (Applied Sciences) असे दोन प्रकार पाडण्याचा प्रघात अनेक वर्षे रूढ होता. उदा. अभियांत्रिकीशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, औषधनिर्मितीशास्त्र इत्यादींना उपयोजित शास्त्रे असे संबोधिले जात असे. परंतु विभिन्न शास्त्रांचे शुद्ध शास्त्रे आणि उपयोजित शास्त्रे असे दोन प्रकार पाडण्याची पद्धती सधोप आहे, असे लवकरच विचारवंतांच्या लक्षात आले. कारण कोणतेही शास्त्र हे पूर्णपणे शुद्ध शास्त्र आहे किंवा केवळ उपयोजित शास्त्र आहे हे निश्चित करणे अतिशय अवघड आहे. सैद्धांतिक आणि उपयोजित असे दोन्हीही भाग एकाच शास्त्राचे असू शकतात हा विचार आज सर्वत्र मान्य झाला आहे. या दृष्टीने विचार केल्यास या प्रकरणात आपण समाजशास्त्राच्या सैद्धांतिक भागाची ओळख करून घेतली आहे असे म्हणता येईल. आता आपणास उपयोजित समाजशास्त्राचा परिचय करून घ्यावयाचा आहे.

उपयोजित समाजशास्त्राचा अर्थ :

प्रामुख्याने राज्यशास्त्र व समाजशास्त्र या दोन्ही सामाजिक शास्त्रांमध्ये सैद्धांतिक भाग अधिक प्रमाणात आहे, उपयोजित भाग अतिशय अल्प वा जवळपास नाण्य स्वरूपाचा आहे अशी अनेकांची धारणा होती. भौतिकशास्त्र व रसायनशास्त्र यासारख्या विज्ञानांमधील संशोधन निष्कर्षांचा उपयोग प्रत्यक्षपणे वस्तू व द्रव्यांच्या निर्मितीमध्ये किंवा उत्पादनामध्ये केला जातो. त्यामुळे केवळ भौतिक विज्ञानांमध्येच उपयोजित भाग आहे व सामाजिक

८६ / समाजशास्त्र परिचय : १

आर्थिक विकासाचे अध्ययन करण्यासंबंधी समाजशास्त्राची उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(i) आर्थिक विकासाची सामाजिक बाजू : उद्योगधंदे, रेल्वेमार्ग, विमानतळ या सर्वोंची संख्यात्मक वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय, असे म्हणता येत नाही, कारण ह्या सर्व भौतिक सुखसोई सर्वसामान्य व्यक्तींसाठीच निर्माण केल्या जातात. रेल्वेमार्ग, उद्योगप्ले, विमानतळ यासारख्या सुविधा निर्माण होणे आवश्यक आहे. तसेच सर्वसामान्य व्यक्तींसाठी पिण्यासाठी स्वच्छ व शुद्ध पाणी, किमान प्राथमिक शिक्षण घेण्याची सोय, सक्त आहार यासारख्या मूलभूत सुविधा मिळणे देखील आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, भांडवल, कुशल मनुष्यबळ हे सर्व घटक एकत्र आले म्हणजे आर्थिक विकास होतोच असे म्हणता येत नाही, कारण आर्थिक विकासाला देखील एक सामाजिक बाजू आहे, हा समाजशास्त्रीय विचार आज सर्वत्र मान्य झाला आहे. आर्थिक विकासाची सामाजिक बाजू महत्त्वपूर्ण असल्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययनातूनच स्पष्ट झाले आहे व होत आहे.

(ii) विकासाचे कार्यक्रम : आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम तयार करणे हे संबंधित क्षेत्रातील तज्ज्ञांचे कार्य आहे. आर्थिक विकास प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू व्यक्ती आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा कोणताही कार्यक्रम तयार करताना समाजातील विविध घटकांसंबंधीच्या वस्तुनिष्ठ समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होतो. ग्रामीण विकास, नागरी विकास किंवा नगरांचा विकास, आदिवासी विकास यासारखे विशिष्ट घटकांसाठीचे विकास कार्यक्रम तयार करताना समाजशास्त्राचा संबंधित तज्ज्ञ अभ्यासक त्यात सक्रियरित्या सहभागी होऊ शकतो. अशाप्रकारे आर्थिक विकास कार्यक्रम निश्चित करण्यामध्ये समाजशास्त्राच्या तज्ज्ञ अभ्यासकाला सहभागी होण्याची संधी मिळते.

(iii) विकास कार्यक्रमांचे मूल्यांकन : रोजगार हमी योजना, पंतप्रधान स्वयंरोजगार योजना, इंदिरा निवास योजना, अंत्योदय योजना हे सर्व आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम आहेत. या सर्व कार्यक्रमांवर आजपर्यंत करोडो रुपये खर्च झाले आहेत. तसेच प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत या सर्व विकास कार्यक्रमांवर करोडो रुपये खर्च करण्याची तरतूद करण्यात आली असते. आजपर्यंत ११ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या असून १२ वी पंचवार्षिक योजना सुरू असूनही दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांची संख्या फारशी कमी झालेली नाही. प्रत्येक विकास कार्यक्रमाचे लाभार्थी कोण? विकास कार्यक्रमांमुळे त्यांच्या जीवनस्थितीत कोणता बदल घडून आला? यासंबंधीचे वस्तुनिष्ठ व वैज्ञानिक पद्धतीने केलेले अध्ययन म्हणजे आर्थिक विकास कार्यक्रमांचे समाजशास्त्रीय मूल्यांकन होय. अशा मूल्यांकन अभ्यासांमुळे विकास कार्यक्रमांचे उद्देश व त्यांची अंमलबजावणी यामधील उणिवा, त्रुटी व दोष स्पष्ट होतात, म्हणून विकास कार्यक्रमांच्या समाजशास्त्रीय मूल्यांकन अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी विकास कार्यक्रमांचे मूल्यांकन हे नवीन क्षेत्र उपलब्ध झाले आहे, असे म्हणता येईल.

समाजशास्त्र एक उपयुक्तता प्राप्त / ८७

(iv) आर्थिक विकासाशी संबंधित नवीन संकल्पनांची निर्मिती : आर्थिक विकास कार्यक्रमांच्या समाजशास्त्रीय मूल्यांकन अध्ययनातून आर्थिक विकासाचे लाभ काही मूठभर लोकांनाच प्राप्त होतात. धरणाचे पाणी शेतीसाठी उपलब्ध झाले की बागायतदार शेतकऱ्यांचा फायदा होतो. कोरडवाहू शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या जीवनस्थितीत फारसा बदल होत नाही. धरणामुळे विस्थापित होणाऱ्यांचे बोम्बप्रकारे पुनर्वसन होत नाही. धरणे, मोठे कारखाने यांच्या निर्मितीमुळे पर्यावरणातील नैतिक समतोलदेखील नष्ट होते. म्हणून समाजशास्त्राचे अभ्यासक 'पर्यायी विकास' (Alternative Development), 'चिंबोनी किंवा शाश्वत विकास' (Sustainable Development) यासारख्या संकल्पना मांडत आहेत व त्यांना समाजाची मान्यता मिळू लागली आहे.

(x) समाजशास्त्र आणि व्यवसाय (Sociology and Professions)

समाजशास्त्र या विषयाचे अध्ययन केल्यामुळे रोजगार किंवा स्वयंरोजगाराच्या कोणकोणत्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात, या दृष्टीने आपण विचार करणार आहोत. वा ठिकाणी एक गोष्ट प्रकल्पने साक्षात घेणे आवश्यक ठरते. ती म्हणजे पदवी व त्यानंतरचे म्हणजे पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण केले की रोजगाराच्या संधी आपोआप मिळत नाही. ती संबंधित तरुणाला स्वतःची शोधाची लागते. रोजगाराची किंवा स्वयंरोजगाराची संधी प्राप्त करण्यासाठी स्वतःची समाजशास्त्र या विषयातील गुणवत्ता पदोपदी सिद्ध करावी लागते. विषयाचे सखोल ज्ञान नसेल तर केवळ प्रमाणपत्राच्या आधार मिळालेली संधी गमावण्याची देखील वेळ येऊ शकते. म्हणून आजच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी विषयामधील आपली गुणवत्ता वाढविण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असणे आवश्यक ठरते. समाजशास्त्र या विषयाचे अध्ययन केल्यामुळे व्यवसायाच्या संधी कोणत्या? याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

(i) शिक्षकाचा व्यवसाय : समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण क्षेत्रात शिक्षकाचा व्यवसाय करण्याची संधी अन्य कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा अधिक प्रमाणात उपलब्ध असते. आपल्या देशात उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षासाठीचे अभ्यासक्रम, सामाजिक शास्त्रांमधील पदवी आणि पदव्युत्तर परीक्षांसाठीचे अभ्यासक्रम अशा तीन स्तरांवर समाजशास्त्र हा विषय शिकविला जातो. एका विभागीय स्तरावर उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या हजारांमध्ये असते. तसेच विद्यापीठांतगत सामाजिक शास्त्रांमधील पदवी परीक्षा देणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या देखील बरीच मोठी आहे. त्यामुळे समाजशास्त्र विषयाच्या शिक्षकांची एकूण संख्या बरीच मोठी होते. सेवांनिवृत्ती वा अन्य कारणांमुळे समाजशास्त्राच्या शिक्षकांची पदे दरवर्षी मोठ्या प्रमाणावर रिक्त होत असतात. याशिवाय पाच वर्षांचा विधी अभ्यासक्रम, समाजकार्य अभ्यासक्रम (Social Work) यासारख्या काही अभ्यासक्रमांत

१६४ / समाजशास्त्र पत्रिचय : १

सामाजिक प्रमाणकांचे महत्त्व :

(१) सामाजिक संबंधांमध्ये स्थैर्य : सामाजिक प्रमाणकांमुळे कोणत्या प्रसंगी कसे वागावे, कोणत्या प्रकारचे वर्तन करावे याचा बोध व्यक्तीला होतो. प्रमाणके व्यक्तीला सामाजिक जीवन कसे जगावे याबाबत मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करतात. प्रमाणकांमुळे व्यक्तीला अन्य व्यक्तींच्या व समाजाच्या अपेक्षेनुसार वर्तन करणे शक्य होते. यामुळेच समाजसदस्यांमध्ये स्थिर स्वरूपाचे सामाजिक संबंध निर्माण होऊ शकतात.

(२) समाजजीवनात सुरळीतपणा : सामाजिक प्रमाणकांमुळे समाजजीवनात सुरळीतपणा निर्माण होतो. समाजसदस्यांच्या परस्पर व्यवहाराबाबत जर कोणतीच व्यवस्था नसेल तर समाजाचे अस्तित्व टिकू शकत नाही. म्हणून जेथे प्रमाणके नाहीत तेथे समाजच नाही, असे रॉबर्ट वियरस्ट्रीडने म्हटले आहे. अशाप्रकारे समाजजीवनात सुरळीतपणा निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य प्रमाणके करीत असतात.

(३) सामाजिक नियंत्रण : सामाजिक प्रमाणके ही व्यक्तींच्या वर्तनासंबंधीचे सर्वसामान्य नियम स्पष्ट करतात. प्रमाणके व्यक्तीचे वर्तन नियमित करीत असतात. अशाप्रकारे प्रमाणके सामाजिक नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतात.

नियमने किंवा प्रमाणके या संकल्पनेचे महत्त्व :

समाजशास्त्रात नियमने या संकल्पनेला फार महत्त्व आहे. नियमनांच्या अस्तित्वामुळेच समाजजीवन सुरळीत होते, म्हणजेच पर्यायाने समाजाचे अस्तित्व टिकून राहते. नियमनांमुळेच कोणत्या प्रसंगी कसे वागावे हे व्यक्तीला कळते. नियमनांचे पालन करणे आपल्या हिताचे आहे, याची जाणीव व्यक्तीला असते. म्हणूनच व्यक्ती सामान्यपणे नियमनांचे पालन करते. अशाप्रकारे व्यक्ती-व्यक्तींच्या सामाजिक संबंधांमध्ये स्थिरता निर्माण करण्यास सामाजिक नियमने कारणीभूत ठरतात. म्हणूनच नियमनांच्या अभ्यासाला समाजशास्त्रात महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

सामाजिक मूल्ये

(Social Values)

सामाजिक प्रमाणकांप्रमाणेच मूल्यांची निर्मितीही समाजसदस्यांद्वारे झालेली असते, तरीही मूल्ये ही व्यक्तिबाध आहेत. मूल्ये ही व्यक्तीच्या वर्तनव्यवहारास प्रभावित करतात. एका विशिष्ट पद्धतीने वर्तन करण्यास व्यक्तीला बाध्य करतात. बहुतांश समाजसदस्यांचे वर्तन मूल्यनुसार होत असते. उदा. जातिनिष्ठा या मूल्याच्या प्रभावामुळे बहुतांश पालक आपल्या पाल्याचा विवाह जातीच्या अंतर्गत करणे पसंत करतात. बहुसंख्य पालकांचा आंतरजातीय विवाहाना विरोध असतो. ब्रिटिश राजवटीत भारतीयांचे सामाजिक व राजकीय जीवन सत्य व अहिंसा या मूल्यांद्वारे प्रभावित होते. या मूल्यांनुसार वर्तन करण्यासाठी अनेक भारतीयांनी झालेले सहाय्य सहन केल्या. अनेक क्रांतिकारकांनी स्वातंत्र्य या मूल्यासाठी आपल्या जीवनाचे बलिदान केले. अशाप्रकारे समाजसदस्यांचे सामाजिक संबंध मूल्यांद्वारे प्रभावित

सामाजिक नियमने (प्रमाणके) व मूल्ये / १६५

असतात. म्हणून सामाजिक संबंधांचे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन करण्यासाठी मूल्ये या संकल्पनेची ओढख करून घेणे समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांला आवश्यक ठरते.

सामाजिक मूल्ये या संकल्पनेचा अर्थ :

प्रत्येक समाजाचे स्वतःचे काही आदर्श असतात. योग्य-अयोग्य किंवा चांगले-वाईट यामध्ये फरक दर्शविणारे दंडक किंवा मानक प्रत्येक समाजात रूढ झालेले असतात. त्या समाजातील लोक अशा आदर्शांचा किंवा मानकांचा उपयोग चांगले-वाईट किंवा योग्य-अयोग्य असा भेद करण्यासाठी करतात. या आदर्शांचा उपयोग करूनच विविध गोष्टींची परस्परशी तुलना केली जाते. अशा मानकांना किंवा आदर्शांनाच मूल्ये असे म्हटले जाते. मूल्यांच्या सहाय्याने व्यक्तीचे ध्येय, साधने, कृती, भावना इत्यादी बाबींचे मूल्यमापन केले जाते. मूल्ये या निकषाच्या आधारे एखाद्या व्यक्तीचे सामाजिक वर्तन योग्य आहे की अयोग्य आहे? हे ठरविण्याचा प्रयत्न लोकांकडून केला जातो. उदा. परस्त्री (दुसऱ्याची पत्नी) मातेसमान या मूल्याच्या आधारे रावणाचे वर्तन व कृती अयोग्य आणि रामाचे वर्तन योग्य किंवा आदर्श होत्या अशी सर्वसामान्य भारतीयांची भावना आहे.

सामाजिक मूल्ये सांस्कृतिक आहेत. म्हणजे प्रत्येक समाजातच निरनिराळ्या मूल्यांची व्यवस्था असते. दया, सत्य, करुणा, निरनेटकेपणा यासारखी काही मूल्ये सन समाजांमध्ये आहेत. तथापि, मूल्यांना सामाजिक-सांस्कृतिक आधार असतो. यामुळे प्रत्येक समाजाच्या मूल्यव्यवस्थेत आपणास फरक आढळून येतो. उदा. भारतीय हिंदू समाजात विवाह हा एक पवित्र संस्कार आहे असे मानले जाते. विवाहसंबंध तूटत नाहीत किंवा तोंडताही येत नाहीत अशी हिंदूंची भावना आहे. विवाहामागे पवित्र संस्कार व धार्मिक बंधनांची भावना असल्यामुळे हिंदूसाठी विवाह हे मूल्य झाले आहे. या मूल्याच्या प्रभावामुळेच आधुनिक काळात देखील भारतीय समाजात घटस्फोटांचे प्रमाण वाढलेले आढळून येत नाही. ख्रिश्चन व मुस्लीमधर्मीय समूहात विवाह हा दोन व्यक्तींमधील करार होय, असे समजले जाते. परिणामी या समूहांमध्ये घटस्फोट घेणे अयोग्य मानले जात नाही. अशाप्रकारे सामाजिक संबंधांचे निर्धारण करण्यामध्ये मूल्ये सहाय्यक ठरतात.

हॅरि जॉन्सन यांच्या मते, "मूल्ये म्हणजे एक असे मापदंड की ज्याच्या आधारे आपण वेगवेगळ्या घट्टांमध्ये तुलना करतो. काही चांगल्या व उचित समजतो तर इतर वाईट व अनुचित समजतो. काही बरोबर तर काही चूक समजतो."

डॉ. राधाकमल मुखर्जींच्या मते, "मूल्ये ही समाजाद्वारा मान्यताप्राप्त इच्छा आणि उद्दिष्टे होत. त्यांचे अंतरीकरण हे शिक्षण किंवा सामाजिकरूपाच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातून होत असते."

प्रत्येक समाजात जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील व्यक्तींच्या वर्तनाची योग्यता ठरविणारा मापदंडे या अर्थाने सामाजिक मूल्ये निरनिराळी असतात. उदा. भारतीय समाजात मोघ, आत्मिक सुख, परोपकार यासारखी सामाजिक मूल्ये आहेत. पाश्चिमात्य समाजात संपत्ती,

Co-ordinator,
IQAC

Arts & Commerce College, Jarud

Principal

Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Anuravati

Sant Gadgebaba Amravati University

Syllabus

Sociology

B.A. : Semester - II

Introduction to Sociology

Unit : 1 Individual & Society

- (A) Culture : Meaning and Characteristics, Elements of Culture, Ethnocentrism
- (B) Socialisation : Meaning and Stages, Agencies of Socialisation.

Unit : 2 Social Institution: 1

- (A) Family : Meaning, Characteristics & Functions of Family.
- (B) Marriage : Meaning and Characteristics, Origin of Marriage, Changing Nature of Marriage.

Unit : 3 Social Institution: 2

- (A) Religion : Meaning & Functions of Religion, Origin of Religion.
- (B) Political System : Meaning of Political System, Concept of Domination and Type of Authority.

Unit : 4 Social Movement:

- (A) Meaning & Characteristics of Social Movement.
- (B) Type of Social Movement.
- (C) Origin & Causes of Social Movement.

Unit : 5 Social Stratification & Social Change :

- (A) Meaning of Social Stratification, Function & Significance.
- (B) Meaning of Social Change, Factors of Social Change.
- (C) Types of Social Change.

६ / समाजशास्त्र परिचय : भाग दोन

संस्कृतीचा अर्थ व व्याख्या:

(Meaning and Definition of Culture) :

संस्कृतीचा संबंध व्यक्ती तसेच समाजाशी आहे. म्हणूनच संस्कृती ही व्यापक स्वरूपाचा अर्थ असणारी संज्ञा आहे, असे म्हटले जाते. यामुळे संस्कृतीची निश्चित शब्दात व्याख्या करणे हे विचारवंतांच्या दृष्टीने एक अवघड असे कार्य ठरते. उदा. मानवाची जीवन जगण्याची पद्धती म्हणजे संस्कृती होय, अशी संस्कृतीची व्याख्या भारतीय विचारवंतांनी केलेली आहे. सकाळी झोपेतून उठल्यापासून तर पुन्हा रात्री झोपेपर्यंत प्रत्येक व्यक्ती ज्या विविध क्रिया करते, त्या सर्वांवर समाजाच्या संस्कृतीचा प्रभाव असतो. किंबहुना, ह्या सर्व वर्तनक्रिया समाजाच्या संस्कृतीद्वारेच निर्धारित व निश्चित होत असतात, असे म्हणता येईल. उदा. सर्वसामान्य भारतीय व्यक्ती सकाळी झोपेतून उठल्यानंतर सर्वप्रथम दात स्वच्छ करणे व तोंड धुण्याची कृती केल्यानंतर चहा पिण्यासह अन्य सर्व प्रकारच्या वर्तनक्रिया करते. याच कारणामुळे सकाळी झोपेतून उठताना विछान्यातच बेड टी घेणे भारतीयांची संस्कृती नसून ती पाश्चिमात्य लोकांची संस्कृती आहे, असे विधान आपण करू शकतो. संस्कृतीची भारतीय विचारवंतांनी केलेली व्याख्या अर्थाच्या दृष्टीने असमाधानकारक आहे, असे कोणीही म्हणू शकत नाही. संस्कृतीच्या तशा १६० पेक्षाही अधिक व्याख्या आहेत.

संस्कृतीच्या अभ्यास अनेक सामाजिक शास्त्रांमध्ये केला जातो, हे लक्षात घेऊन आपणास समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांनी केलेल्या व्याख्यांचाच प्रामुख्याने विचार केला पाहिजे. संस्कृतीच्या काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील -

(१) मॅलिनोव्हस्की यांच्या मते, "ज्यांच्याद्वारे मानव आपली उद्दिष्टे साध्य करतो, ती मानवनिर्मित साधने व माध्यमे म्हणजे संस्कृती होय."

या व्याख्येत संस्कृती ही मानवनिर्मित आहे, हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीच मानवाने संस्कृती निर्माण केली आहे. उदा. हत्तीसारखी प्रचंड शक्ती मिळविणे हे मानवाचे उद्दिष्ट आहे. मानवाच्या अंगात हत्तीसारखे प्रचंड बळ नाही. परंतु मानव अवजारे व हत्यारे निर्माण करून त्यांच्या सहाय्याने हत्तीसारखे प्रचंड बळ निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करू शकतो. म्हणूनच मानवनिर्मित साधनांचाही समावेश संस्कृतीमध्ये होतो, असे या व्याख्येत स्पष्ट करण्यात आले आहे. या व्याख्येतील माध्यमे हा शब्द महत्त्वाचा आहे. संस्कृती हे उद्दिष्ट साध्य करून घेण्याचे माध्यम होय, असे व्याख्येत म्हटले आहे. याचा अर्थ उद्दिष्टप्राप्तीसाठी ज्या ज्या पद्धती निर्माण केल्या जातात, त्या सर्वांचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो, असा होतो. उदा. जंगलात किंवा डोंगरकपारीत राहणाऱ्या आदिवासी जमातीचे उद्दिष्ट सामूहिक जीवन जगणे हे आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांनी ज्या विविध पद्धती निर्माण केल्या, त्यातील एक पद्धती म्हणजे सामूहिक नृत्य होय. सामूहिक नृत्याद्वारे आदिवासी आपल्या जीवनातील मानसिक ताणतणाव दूर

महत्त्वपूर्ण असल्याचे मान्य करावेच लागते. या संदर्भात डॉ. किंगजले डेव्हिस म्हणतात, "धर्म हा मानवी जीवनात एवढा सार्वत्रिक, शाश्वत व व्यापक आहे की धर्माचे स्वरूप लक्षात घेतल्याशिवाय समाजाच्या यथार्थ स्वरूपाचे आकलनच होऊ शकत नाही." धर्माचा बहुसंख्य समाजसदस्यांच्या सामाजिक जीवनाशी जवळचा संबंध आहे. म्हणूनच समाजशास्त्रात धर्माच्या अध्ययनाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

धर्माचा अर्थ व धर्माची व्याख्या :

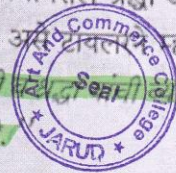
धर्माचा संबंध भव्य, दिव्य अशा अलौकिक शक्तीशी आहे. ही अलौकिक शक्ती किंवा अलौकिक शक्ती असणारा दिव्य वा तेजस्वी प्राणी आपण डोळ्यांनी पाहू शकत नाही. त्या अलौकिक शक्तीचे किंवा प्राण्याचे अस्तित्व देखील आपण सिद्ध करू शकत नाही, तरीही मानवापेक्षा अनेक पटीने श्रेष्ठ अशी भव्य, दिव्य अलौकिक शक्ती आहे किंवा अशी अलौकिक शक्ती बाळगणारा दिव्य, तेजस्वी असा प्राणी वा पुरुष आहे, अशी कल्पना आपण करू शकतो. अलौकिक शक्तीचे वा अशी शक्ती असणाऱ्या प्राण्याचे आपल्या सभोवतालच्या जगात अस्तित्व आहे. त्याच्या इच्छेनुसार वा त्याच्या मर्जीनेच जगातील सर्व व्यवहार होत असतात, असा विश्वास वा अशी श्रद्धा आपण मनात बाळगू शकतो. अलौकिक शक्ती वा प्राण्यासंबंधीचे विचार, कल्पना, भावना, श्रद्धा, विश्वास या सर्वांच्या समुच्चयाला धर्म असे म्हणतात. अलौकिक शक्ती बाळगणाऱ्या परमेश्वराची आपण प्रार्थना करू शकतो. काही धार्मिक कर्मकांडे व विधी करून आपण त्याची मर्जी संपादन करू शकतो, अशी धर्मश्रद्धा धर्मप्रेमी लोक त्यांच्या मनामध्ये बाळगतात. म्हणूनच धर्म ही अनुभूतीची बाब आहे असे म्हटले जाते.

परमेश्वरावरील श्रद्धा आणि अलौकिक व अदृश्य अशा शक्तीचे अस्तित्व या कल्पनांच्या आधारे धर्माची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न अनेक अभ्यासकांनी केला आहे. सोप्या शब्दात, परमेश्वर किंवा अलौकिक शक्ती यावर असणाऱ्या विश्वास व श्रद्धा समुच्चय म्हणजे धर्म होय, असा धर्माचा आशय स्पष्ट करणाऱ्या काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

(१) एडवर्ड टायलर यांच्या मते, "दैवी विभूतीच्या अस्तित्वावरील श्रद्धा म्हणजे धर्म होय."

अतिप्राचीन काळातील आदिमानवाने जन्म, मृत्यू, स्वप्न, निद्रा, इत्यादी घटनांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नांमधून त्याला आत्म्याची कल्पना सुचली. हे प्रेतात्मे सर्वशक्तिमान असतात. ते मानवी जीवनातील शुभाशुभ घटनांचे नियंत्रण करतात, अशी आदिमांची श्रद्धा असे. म्हणून दैवी विभूतीच्या अस्तित्वावरील श्रद्धा आणि या श्रद्धा व्यक्त करण्यासाठी करण्यात येणारे विधी म्हणजे धर्म होय, असे म्हटले आहे.

(२) एडवर्ड टायलर यांच्या मते, "धर्म हा विधी विधींनी घडवून येणारी स्थिती आहे तसेच धर्म ही सामाजिक घटनांची वैयक्तिक अनुभूती आहे."

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Objectives: This Course will Enable the Students-

- 1 To develop skill d creativity among student in textile & clothing
- 2 To aware the students about traditional embroideries
- 3 To learn the student application of taught course contents
- 4 To prepare the student for self employment by learn d practice

Unit-I

- 1.1 Types of Figures
- 1.2 Anthropometric Measurements
- 1.3 Standard Measurement Chart for Men and Women & Boys and Girls
- 1.4 Types and Methods of Draping and Flat Pattern Making

Unit-II

- 2.1 Introduction of Pattern Making
- 2.2 Importance of Pattern Making
- 2.3 Basic Tools used for Pattern Making
- 2.4 Pattern Making-Drafting and Adaptation of Basic Block-Bodies, Skirt and Sleeve

Unit-III

- 3.1 Types of Tucks
- 3.2 Types of Pleats and Darts
- 3.3 Types of Yokes and Pockets
- 3.4 Types of Collars and Princes' Lines

Unit-IV

- 4.1 Fashion Definition and Meaning
- 4.2 Fashion Principles and Fashion Cycle
- 4.3 Pattern Making Techniques and Grading Techniques
- 4.4 Fashion Marketing

Unit-V

- 5.1 Traditional Costumes- History & Theory
- 5.2 Maharashtra and Kashmir
- 5.3 Panjab and Gujrat
- 5.4 Kerala and Rajstan

Internal :

1. Assignment & Seminar on Traditional Costumes (Any One) - 10 Marks
2. Visit to Boutique or Exhibition and Report on/ Demo related to - 10 Marks

Class work :

Sample of drafting Collars / sleeves / pleats (any two)

Practical :

Distribution 30 Marks of Practical

a) Drafting & Details of Collar & Pocket	-	06 Marks
b) Stitching of Collar & Pocket	-	06 Marks
c) Class Work	-	10 Marks
d) Record Book	-	05 Marks
e) Viva-Voce	-	03 Mark

Appendix - 'F'

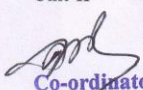
**Syllabi of B.A. Part-II
Semester-III
Social Problems in India
(Implemented from 2018-19)**

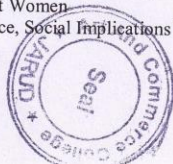
Theory : 80
Int.Ass. : 20

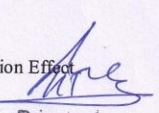
Unit-I (A) Meaning of Social Problems, Nature of Social Problems,
(A) Perspectives on Social Problems : (1) Disorganization(2)
Anomie & Valuation Perspective.

Unit-II Familiar Problems:

- (A) Dowry : Meaning of Dowry, Causes of Dowry, Effect of Dowry
- (B) Domestic Violence against Women
- (C) Divorce : Causes of Divorce, Social Implications Related Legal Provision Effect of Divorce on Women

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

- Unit-III Population Problems in India :**
(A) Characteristics of Indian Population, Population Explosion in India, Characteristics of Population Explosion.
(B) Causes of Population, Effect of Population Explosion
(C) Population Policy in India
- Unit-IV Rural Contemporary in India :**
(A) Migration : Its Causes & Consequences
(B) Unemployment : Causes & Consequences
(C) Farmers Suicide & its Impact on Family.
- Unit-V Problems of Alcoholism:**
(A) Meaning of Alcoholism, Causes of Alcoholism, Effect of Alcoholism on Family
(B) Drug Addiction : Nature & Impact of Drugs Abuse
(C) Causes and Effects of Drug Addiction.

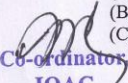
Reference Books :

- 1) Bose N.K. 1967 - Culture & Society in India, Bombay, Asia Publishing House.
- 2) Doby S.D. 1990 - Society in India, New Delhi, National Book Trust.
- 3) Lewis Osear 1986 - Culture of Poverty, Scientific American Vol. II & IV, Now. 4PP 10.
- 4) Shama Ursulla 1983- Women Work & Doherty in North - West India, London Tavistock
- 5) Girish Dittmer - Social Problems Times of India Press.
- 6) Madan G.R. - India Social Problems
- 7) Memoria C.B. - Social Problems & Disorganization in India.
- ८) खडसे प्रा.भा.की. : भारतीय सामाजिक समस्या, मंगेश प्रकाशन,
- ९) लोटे प्रा.रा.ज. चौहाण, ए.डी. : भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या, पिंपळपुरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर
- १०) किर्दकडों.बी.एच. : भारत में सामाजिक समस्या, इशिका पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर, न्यु. देहली
- ११) आगलावेडों.प्रदिप : भारतीय सामाजिक संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- १२) प्रा.शेख शब्दिर : पालकर, सामाजिक समस्या, संगम प्रकाशन, नागपूर,
- १३) डॉ. सुधाकाळदाते : भारतीय सामाजिक समस्या,
- १४) अहुजा राम : भारतीय सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली
- १५) खैरनारडों. दिलीप : आधुनिक भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

**B.A.Part-II
Semester-IV
Social Problems in India**

Theory : 80
Int.Ass. : 20

- Unit-I Current Social Problems in India :**
(A) Meaning, Definition & Types of Corruption
(B) Factors Inducing Corruption
(C) Measures to Check Corruption
- Unit-II Problem of Terrorism & White Collar Crime :**
(A) Meaning of Terrorism, Historical background of Terrorism, Characteristics of Terrorism.
(B) Causes of Terrorism in India
- Unit-III Problems of Weaker Section in India :**
(A) Problems of Scheduled Caste in India, Causes & Solution
(B) Problems of Scheduled Tribe in India, Causes, Solution
- Unit-IV Problems Relating to Urbanization :**
(A) Slum: Meaning, Causes of Slum, Remedy of Slum
(B) Crime: Meaning, Causes measures for Reforming Criminals.
(C) Juvenile Diligence : Meaning Causes, Reformation of Delinquents
- Unit-V Intolerance, Riot Crime :**
(A) Caste, Religious & Cultural Intolerance
(B) Communal Riots, Caste & Ethnic Conflict
(C) Violence and Crime against Women & the Marginalized

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

Reference Books :

- 1) Bose N.K. 1967 - Culture & Society in India, Bombay, Asia Publishing House.
- 2) Duby S.D. 1990 - Society in India, New Delhi, National Book Trust.
- 3) Lewis Osear 1986 - Culture of Poverty, Scientific American Vol. II & IV, Now. 4PP 10.
- 4) Shama Ursulla 1983- Women Work & Doherty in North - West India, London Tavistock
- 5) Girish Dittmer - Social Problems Times of India Press.
- 6) Madan G.R. - India Social Problems
- 7) Memoria C.B. - Social Problems & Disorganization in India.
- ८) खडसे प्रा.भा.की. : भारतीय सामाजिक समस्या, मंगेश प्रकाशन,
- ९) लोटे प्रा.रा.ज. चौहाण, ए.डी. : भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या, पिंपळपुरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर
- १०) किर्दकडॉ.बी.एच. : भारत में सामाजिक समस्या, इशिका पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर, न्यु. देहली
- ११) आगलावेडॉ.प्रदिप : भारतीय सामाजिक संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- १२) प्रा.शेख शब्बिर : पालकर, सामाजिक समस्या, संगम प्रकाशन, नागपूर,
- १३) डॉ. सुधाकाळदाते : भारतीय सामाजिक समस्या,
- १४) अहुजा राम : भारतीय सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली
- १५) खेरनारडॉ. दिलीप : आधुनिक भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

Appendix - 'G'

**Syllabus for B.A. Part-II
Semester-III (Psychology)
Paper-III
Introduction to Positive Psychology**

Marks Theory : 50
Practical : 30
Int.Ass. : 20

Objective:

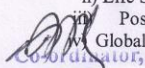
- To introduce the basic concepts of the growing approach of positive psychology and understand its applications in various domains.
- To make students understand importance of well-being at different stages of life.
- To acquaint the students with Happiness and Positive Traits of Personality.

Unit-I What is Positive Psychology?

- A) Traditional Psychology
- i) Why the Negative Focus?
- B) Positive Psychology: Assumption, Goals and Definitions.
- i) Life above Zero
 - ii) Culture and the meaning of a Good Life
- C) Related fields of Positive Psychology
- i) Health Psychology
 - ii) Clinical Psychology
 - iii) Developmental Psychology
 - iv) Social Psychology
 - v) Personality Psychology
 - vi) Psychology of Religion

Unit-II The Meaning and Measure of Happiness

- A) Why a Psychology of Well Being?
- i) Objectives Versus Subjective Measures
 - ii) Negative Versus Positive Functioning
- B) What is Happiness? Two Traditions
- i) Hedonic Happiness
 - ii) Eudemonic Happiness
- C) Subjective Well Being: The Hedonic Basis of Happiness
- i) Measuring Subjective Well Being
 - ii) Life Satisfaction
 - iii) Positive Affect Negative Affect and Happiness
 - iv) Global Measures of Happiness.

IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ | बी. ए. तृतीय सेमिस्टर

भारतातील सामाजिक समस्या

रा. ज. लोटे | डॉ. ए. डी. चौहान

असले तरीही नवीन नियमनांना व्यापक स्तरावर समाजमान्यता प्राप्त झालेली नसते. परिवर्तनामुळे सामाजिक वर्तनासंबंधीच्या पारंपरिक नियमनांच्या संघटनेत विस्कळीतपणा किंवा दुर्बलता निर्माण होते.

सामाजिक समस्यांचे या दृष्टिकोनातून अध्ययन करताना अभ्यासकाला पुढील प्रश्नांचा विचार करावा लागतो. सामाजिक वर्तनाशी संबंधित पारंपरिक मानदंड व प्रथा कोणत्या?, कोणत्या प्रकारच्या परिवर्तनामुळे त्यांचा प्रभाव कमी झाला?, आंशिक किंवा पूर्ण स्वरूपात मोडकळीस आलेले पारंपरिक नियम कोणते?, असंतुष्ट व्यक्ती व समूह कोणते?, असंतुष्टता किंवा असमाधान कमी करण्यासाठी त्यांना कोणत्या नवीन वर्तनप्रकारांची अपेक्षा आहे?, भविष्यात सामाजिक वर्तनासंबंधी कोणते नियम स्वीकारले जातील? अशाप्रकारे सामाजिक परिवर्तनामुळे व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनाशी संबंधित नियमनांमधील दुर्बलता व सामाजिक परिवर्तनाची दिशा आणि स्वरूप या दोहोंचे अध्ययन करण्यावर भर देणारा हा दृष्टिकोन व्यापक स्वरूपाचा आहे.

(२) प्रमाणकशून्यता दृष्टिकोन :

(Anomie Approach):

समाजशास्त्रात विपथगामी वर्तनाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी प्रमाणकशून्यतेच्या संकल्पनेचा उपयोग केला जातो. ज्या सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीत विचलित वर्तन घडते, तिचा अभ्यास करण्यावर प्रमाणकशून्यतेच्या संकल्पनेत अधिक भर दिला जातो. प्रमाणकशून्यतेची संकल्पना सर्वप्रथम मॅक आयव्हरने मांडली असली तरीही या संकल्पनेच्या समाजशास्त्रीय अर्थाचे महत्त्व प्रतिपादन करण्याचे श्रेय एमिल दुर्खिम यांनाच द्यावे लागते. श्रमविभाजन आणि आत्महत्या या सामाजिक वर्तनप्रकारांचे आकलन करून घेण्यासाठी दुर्खिमने प्रमाणकशून्यता या संकल्पनेचा उपयोग केला. दुर्खिमच्या मते, मानवी वर्तन हे व्यक्ती-व्यक्तीनुसार वेगवेगळे आहे असे दिसत असले तरीही ज्या सांस्कृतिक व सामाजिक परिस्थितीत मानवी वर्तन घडते त्या सांस्कृतिक व सामाजिक परिस्थितीचे आकलन करून घेण्यावरच मानवी वर्तनाचा अर्थ समजणे अवलंबून आहे.

आत्महत्या ही घटना सर्वच देशांमध्ये घडते. काळानुसार व देशानुसार आत्महत्या करणाऱ्यांची संख्या कमी किंवा जास्त होऊ शकते. दुर्खिमने विभिन्न देशांमधील आत्महत्येच्या घटनेसंबंधी सांख्यिकीय माहिती (आकडेवारी) एकत्रित केली. तिचे सखोल अध्ययन करून प्रमाणकशून्यतेचा सिद्धांत मांडला. दुर्खिमच्या मते, आत्महत्येची घटना एका व्यक्तीच्या जीवनाशी संबंधित असली तरीही ही सामाजिक घटना आहे असे समजून तिचा अभ्यास केला पाहिजे. गटाचा किंवा समूहाचा सदस्य म्हणून व्यक्ती त्या गटाशी किती प्रमाणात तादात्म्य पावली (एकरूप झाली) असते याच्याशी आत्महत्या या सामाजिक घटनेचा संबंध आहे. गटाचा सदस्य म्हणून व्यक्ती त्या गटाशी जितक्या जास्त प्रमाणात तादात्म्य झालेली असते तितक्या प्रमाणात त्या व्यक्तीकडून आत्महत्या घडण्याची शक्यता कमी होते.

१५४ / भारतातील सामाजिक समस्या

थोडक्यात, शासकीय पातळीवर विविध उपाय अमलात आणल्यास बेरोजगारीच्या समस्येची तीव्रता कमी होऊ शकते. रोजगार संधीची निर्मिती करणे हेच प्रत्येक सत्तारूढ पक्षाच्या सरकारचे धोरण असते. परंतु सरकारच्या या धोरणात कोणत्या गोष्टींना प्राधान्य द्यावयाचे यासंबंधीचे अग्रक्रम चुकीचे असू शकतात. किंबहुना चुकीचे आहेत असे अन्य राजकीय पक्षांना व काही तज्ज्ञांना वाटते. म्हणून आर्थिक विकासाच्या कार्याचे अग्रक्रम व्यापक सहमतीने निश्चित झाल्यास बेरोजगारीच्या समस्येची तीव्रता कमी होऊ शकते असे म्हणता येईल.

शेतकरी आत्महत्या (Farmers Suicide)

प्रास्ताविक :

(आत्महत्या ही व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनाशी निगडित असणारी बाब आहे. व्यवसाय, परीक्षा, प्रेमसंबंध, जातिसंबंध, स्पर्धा, व्यापार यासारख्या कोणत्या तरी क्षेत्रात प्रचंड असे अपयश प्राप्त झालेली व्यक्ती मानसिकरित्या खचते. मानसिक ताणतणाव सहन करण्याची क्षमता कमी असल्यामुळे किंवा एखाद्या विशिष्ट क्षणी आपल्यामधील मानसिक ताणतणाव सहन करण्याची क्षमता पूर्णतः समाप्त झाली आहे असे व्यक्तीला वाटू लागते, अशा व्यक्ती आपल्या जीवनाचा अंत करण्याचा निर्णय घेते. म्हणून आत्महत्येच्या कारणांचा विचार आपण संबंधित व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनातील घटकांच्या संदर्भात करित असतो. समाजशास्त्र हे सामाजिक जीवनाचा वा सामाजिक संबंधांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. यामुळे आत्महत्या हा समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा विषय नाही, असा अनेक लोकांचा समज आहे. हा चुकीचा समज वा गैरसमज आहे. सर्वप्रथम एमिल दुरखिम या समाजशास्त्रज्ञाने 'आत्महत्या हा समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा विषय आहे' हा विचार मांडला.)

आत्महत्येच्या घटनांच्या अध्ययनाची समाजशास्त्रीय पद्धती :

एखाद्या समाजात दरवर्षी आत्महत्या करणाऱ्या लोकांच्या संख्येबाबतची आकडेवारी गोळा केली की आत्महत्या दर वाढत आहे की कमी होत आहे हे स्पष्ट करणे कोणालाही शक्य आहे, असे दुरखिमने दाखवून दिले. उदा. मागील १५-२० वर्षात आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या संख्येत वाढ होत असल्याच्या बातम्या आपण वृत्तपत्रात वाचतो. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा दर वाढण्याचा संबंध सद्यकालीन सामाजिक व राजकीय परिस्थितीशी असल्याचे विधान पुढील आधारावर करता येते. रासायनिक खते, वीज आदींचे वाढते मूल्य, शेतकऱ्यांना होणाऱ्या कर्जपुरवठ्यावरील व्याजाचे दर, कृषी मालाचे बाजारभाव कमी होणे वा स्थिर नसणे आणि नापिकीमुळे कृषी मालाच्या उत्पादनात घट या सर्व घटकांमधील बिघडलेले संतुलन आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा वाढता दर या दोन बाबी एकमेकांशी संबंधित आहेत. अशाप्रकारे आत्महत्येचे समाजशास्त्रीय अध्ययन म्हणजे आत्महत्येसंबंधीच्या

बेरोजगारी
(Unemployment)

प्रास्ताविक :

औद्योगिक क्रांती होण्याच्या पूर्वकाळात शेती हाच लोकांचा मुख्य व्यवसाय होता. जोडीला कुटीर व हस्तोद्योग होते. आजच्या म्हणजे एकविसाव्या शतकाच्या तुलनेत लोकसंख्या सीमित होती. लोकांच्या गरजाही मर्यादित होत्या. त्या कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेच्या युगात बेरोजगारीची समस्या नव्हती. याच युगाच्या अंतिम पर्वात लोकसंख्येत जलद गतीने वाढ होऊ लागली. कुटीर व हस्तोद्योगातील वस्तू अपुऱ्या पडू लागल्या. मागणी-पुरवठ्यातील संतुलन बिघडले. ते साधण्यासाठी वस्तूंचा पुरवठा वाढविणे भाग होते. 'गरज ही शोधाची जननी' असे म्हणतात. वाढत्या संख्येतील लोकांना वस्तुपुरवठा करण्यासाठी मनुष्याने यंत्रे निर्माण केली. यंत्रोत्पादित उत्पादन सुरू झाले. पशुबाह्य ऊर्जेचा उपयोग करून यंत्रोत्पादित उत्पादन सुरू झाले. वस्तूंच्या उत्पादनात वाढ झाली. औद्योगिक अर्थव्यवस्थेचे युग सुरू झाले. यंत्रोत्पादित उत्पादनात वाढ होत होती, परंतु वस्तूंची मागणी मात्र वाढली नाही. यंत्रोत्पादित उत्पादन काही काळासाठी थांबविणे भाग पडले. मंदीची लाट आली. बेरोजगारी वाढली. यानंतरच्या काळात मंदीची लाट संपली, परंतु बेरोजगारीची समस्या मात्र संपली नाही. उद्योगप्रधान वा भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या युगात बेरोजगारीची समस्या ही त्या अर्थव्यवस्थेचा एक भाग झाली आहे.

आज बेरोजगारीची समस्या अविकसित, विकसनशील आणि विकसित अशा सर्वच राष्ट्रांमध्ये निर्माण झाली आहे. अर्थात प्रत्येक देशातील बेरोजगारीचे स्वरूप भिन्न आहे, कारणेही भिन्न आहेत. म्हणूनच बेरोजगारीच्या समस्येचे स्वरूप देशपरत्वे आणि काळपरत्वे वेगवेगळे असते. भारतात ब्रिटिशांची राजवट सुरू झाली. गृहोद्योग वा कुटीरोद्योग बंद पडले. कारण यंत्रोत्पादित उद्योग सुरू झाले होते. शेतीवरचा भार वाढला. बलुतेदारी पद्धती बंद पडली. स्वातंत्र्यपूर्व काळातच बेरोजगारीच्या समस्येने भारतात प्रवेश केला. त्यानंतरच्या काळात मधली काही वर्षे बेरोजगारीच्या समस्येची तीव्रता तुलनात्मकदृष्ट्या कमी झाली होती, परंतु ती संपुष्टात मात्र आली नाही. आता पुन्हा बेरोजगारीच्या समस्येने उग्र स्वरूप धारण केले आहे. भारताच्या संदर्भात बेरोजगारीच्या समस्येचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

बेरोजगारीचा अर्थ व व्याख्या :

(Meaning of Unemployment):

बेकारी आणि बेरोजगारी हे दोन्ही समान अर्थ असून हे शब्द आहेत असे दैनंदिन समाज जीवनात मानले जाते. परंतु शास्त्रीय दृष्टीने या दोन्ही संज्ञांच्या अर्थामध्ये फरक आहे. सामान्यपणे 'बेकारी' हा शब्द नोकरीचा अभाव या अर्थाने वापरला जातो. परंतु हा अर्थ

Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

संत गाडगे सावा अंतरावती विद्यापीठ । बी. ए. चतुर्थी सेमिनार

भारतातील सामाजिक समस्या: 2

Social Problems in India: 2

रा. ज. लोटे । डॉ. ए. डी. चौहान

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

समस्ये
स्त्रियां
जातीं
पप्रधा
ठे जाते
लागते
म्हणु
एकम
नाकु
सर्व
प्र त
ाजा
कां
त
नकं
माल
ण
च
त

अद्यापही तयार नाही. थोडक्यात स्वातंत्र्योत्तर काळात शासकीय व्यवहारात दलिताना एस.सी. या नावानेच संबोधिले जाते. म्हणून दलितांबाबत 'अनुसूचित जाती' असा शब्दप्रयोग या पुस्तकात केला आहे, हे सर्वप्रथम नमूद करू इच्छितो.

भारतीय समाजव्यवस्था ही जातीवर आधारलेली होती व आजतागायत आहे. जन्मावरून माणसाची जात व दर्जा ठरतो. जातिसंस्थेचा संबंध व्यवसायाशी जोडला जात असे. अंधश्रद्धा, रूढी व खोट्या कल्पनांच्या आहारी जाऊन भारतीय समाजात कोट्यवधी लोकांना अस्पृश्य ठरविण्यात आले. निरपराध व तथाकथित शूद्रांना अनेक अधिकार वा हक्क नाकारण्यात आले. त्यांचा स्पर्शच काय, सावलीदेखील निषिद्ध मानली जाऊ लागली. अशा लोकांना माणसुकीपासूनही दूर ठेवले गेले. थोडक्यात जातीच्या संरचनेतील तळाच्या जातीमध्ये जन्म झाल्यामुळे कोट्यवधी लोकांच्या वाट्यास अधिकारहीन जीवनस्थिती आली. अशा अधिकारहीन जीवनस्थिती लाभलेल्या अनुसूचित जातींच्या प्रमुख समस्यांची ओळख आपणास करून घ्यावयाची आहे.

भारतातील अनुसूचित जाती : भारतात १९८१ च्या जनगणना अहवालानुसार अनुसूचित जातींची एकूण संख्या १०.४७ कोटी होती, ती १९९१ मध्ये वाढून १३.६२ कोटी झाली आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जातींचे प्रमाण १६.७३ टक्के आहे. अनुसूचित जातींची सर्वात जास्त संख्या उत्तरप्रदेशात आहे. पश्चिम बंगाल, बिहार, आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, मध्यप्रदेश, राजस्थान, कर्नाटक, पंजाब व महाराष्ट्र असा क्रम अनुसूचित जातींचा संख्यात्मक आकार या दृष्टीने निश्चित होतो. भारताच्या सर्व घटकराज्यांमध्ये अनुसूचित जाती आहेत. अनुसूचित जातींचे सुमारे ८४ टक्के लोक ग्रामीण क्षेत्रात राहतात. ते शेतमजूर, अल्पभूधारक, बटाईदार म्हणून ग्रामीण क्षेत्रात कार्ये करतात. साफसफाईचे काम आणि चमडा उद्योगात काम करणारे जवळपास सर्वच लोक अनुसूचित जातींचे आहेत. अनुसूचित जातींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण बरेच कमी आहे. १९८१ च्या जनगणना अहवालानुसार अनुसूचित जातीत साक्षरतेचे प्रमाण १२.४ टक्के होते. अनुसूचित जातींमधील बहुसंख्य लोकांचा दारिद्र्यरेषेखालील लोकांमध्ये समावेश होतो.

अनुसूचित जातीचा अर्थ :

अनुसूचित जातीच्या समस्यांच्या अभ्यासाचा प्रारंभ अनुसूचित जाती असे कोणत्या जातींना संबोधले जाते ? या प्रश्नाची चर्चा करण्यापासून केला पाहिजे. अन्य देशात न आढळणारी 'अस्पृश्यता' हिंदू समाजात कशी आली ? याबाबत विभिन्न मते व सिद्धांत मांडले जातात. जातींच्या उदयासंबंधीच्या सर्व सिद्धांतामधील कारणमीमांसा वेगवेगळी आहे. अस्पृश्यता निर्माण होण्यास अनेक घटक जबाबदार आहेत, असे समजून त्यासंबंधीच्या आग्रही विचारांच्या वादात न शिरणे योग्य ठरते.

वर उल्लेखित चर्चेवरून सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रात अस्पृश्यांना कोणकोणत्या बाबतीत अपात्र अथवा नियोग्य ठरविले जात असे हे स्पष्ट होते. कायदेशीर तरतुदी केल्यामुळे स्वतंत्र भारतात वर उल्लेखित सर्व नियोग्यता आज नष्ट झाल्या आहेत. तथापि संपूर्ण भारतीय समाजात सामाजिक जीवनातील सर्व क्षेत्रातून अद्यापही अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झाले नाही, असे निश्चित म्हणता येईल.

अनुसूचित जातींच्या प्रमुख समस्या :

(१) **सामाजिक समस्या** : अनुसूचित जातिसमूहाच्या सामाजिक समस्या त्यांच्यावरील पारंपरिक निर्बंधातून निर्माण झाल्या आहेत. सोप्या शब्दात, सामाजिक रचनेत अन्य समाजघटकांनी लादलेली बंधने हे त्यांच्या सामाजिक समस्यांचे मूळ कारण आहे. महार, मांग, चांभार, खाटिक, भंगी या सर्व अनुसूचित जातींमध्येही श्रेष्ठ व कनिष्ठ या आधारावर क्रम लावला जातो. उदा. महारापेक्षा मांग समूह हा कनिष्ठ दर्जा असणारा आहे असे समजले जाते. परिणामी या संपूर्ण जातिसमूहात न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाली आहे. श्रेष्ठता व कनिष्ठता यांना मान्यता देण्याच्या समाजवृत्तीतून या जातिसमूहांमध्ये सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव निर्माण झाला आहे. अंधश्रद्धा आणि प्रथा व परंपरा यांचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती यामुळे या जातिसमूहाला अनेक सामाजिक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. गरिबी, कर्जबाजारीपणा, सामाजिक अन्याय, सामाजिक शोषण, अपेक्षा आदींमुळे य जातिसमूहामधील लोकांचे सामाजिक जीवन अतिशय दयनीय झाले आहे.

(२) **आर्थिक समस्या** : अनुसूचित जातिसमूहातील काही जातींना परंपरेनुसार निश्चित झालेला व्यवसाय करावा लागत असे. परंतु काही जातींना परंपरागत स्वरूपाचा विशिष्ट व्यवसाय नव्हता, हे बलुतेदारीच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते. परिणामी परंपरेनुसार कोणताच निश्चित व्यवसाय नसणाऱ्या जातींमधील लोकांना केवळ मजुरी व भिक्षेवर स्वतःचा चरितार्थ चालवावा लागते असे. मांग, चांभार, खाटिक यासारख्या काही जातींना परंपरागत स्वरूपाचा विशिष्ट व्यवसाय होता. परंतु त्यांच्या व्यवसायाचे स्वरूप आर्थिक दृष्टीने नफा न देणारे होते. उदा. मेलेली जनावरे उचलणे, त्यांचे चामडे काढून विकणे या व्यवसायांमुळे आर्थिक प्राप्तीचे प्रमाण फारच कमी होते. नवीन व्यवसाय करण्यावर बंदी होती. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या त्यांची पिछेहाट होत होती. खेड्यांमध्ये परंपरेने ठरलेला कोणताही व्यवसाय नाही. तसेच शेतमजूर म्हणून काम करू देण्यास उच्च जातीचे लोक तयार नाहीत. त्यामुळे या जातिसमूहातील लोकांना खेड्यांमधून शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करावे लागले. महाराष्ट्रात (प्रामुख्याने विदर्भात) ग्रामीण लोकसंख्येपेक्षा शहरी लोकसंख्येत अनुसूचित जातींचे तुलनात्मक प्रमाण अधिक असण्याचे हे एक महत्त्वपूर्ण कारण आहे. अशाप्रकारे व्यवसायाची निवड करण्याचा अभाव, परंपरेने प्राप्त झालेले घृणित व्यवसाय, वेठबिगारी व कर्जबाजारीपणा यामुळे या जातिसमूहाचे आर्थिक जीवन कमालीचे खालावले.

नागालँड राज्याच्या निर्मितीने ईशान्य भारतात आदिवासी राज्यांची संख्या वाढण्याला चालना :

१९६३ मधील नागालँड या नवीन घटकराज्याच्या निर्मितीमुळे ईशान्य भारतात आदिवासी राज्यांची संख्या वाढण्याला चालना मिळाली. केंद्रशासित प्रदेश असा दर्जा असणाऱ्या मणिपूर व त्रिपुरामधील आदिवासींनी घटकराज्याचा दर्जा मिळावा अशी मागणी सुरु केली. १९७२ मध्ये मणिपूर, त्रिपुरा, मेघालय ही घटकराज्ये निर्माण झाली. आसाममध्ये केवळ एका जिल्ह्यात वस्ती असणाऱ्या मिझो आदिवासींना तर त्यांचे स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्रराज्य निर्माण व्हावे असे वाटू लागले. यासाठी त्यांनी लाल डेंगाच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्र बंडखोरीही केली. भारत सरकारने लष्करी बळाचा वापर करून मिझो बंडखोरांना शरण घेण्यास भाग पाडले. या तणावामुळे तडजोड म्हणून मिझोरामला १९७२ मध्ये 'केंद्रशासित प्रदेश' असा दर्जा देण्याचे भारत सरकारने मान्य केले. यानंतर जून १९८६ मध्ये मिझोरामला भारतातील एक घटकराज्य असा दर्जा प्राप्त झाला. १९७६ मध्ये अरुणाचल प्रदेश हे नवीन घटकराज्य निर्माण झाले. अशाप्रकारे १९४७ नंतर विशाल भूप्रदेश असणाऱ्या आसाम राज्याचे वारंवार विभाजन होऊन त्या भागात आसामसह एकूण सात घटकराज्ये अस्तित्वात आली.

(क) स्त्रिया आणि अधिकारहीन वा दुर्लक्षित घटकांविरुद्धचा हिंसाचार आणि गुन्हे
(Violence and Crime against Women and Marginalized)

(१) भारतीय समाजात स्त्रीचे स्थान व अधिकार :

भारतात पत्नी ही अर्धांगिनी होय असे म्हटले जाते. तात्विक पातळीवर पत्नीला 'लक्ष्मी', 'गृहलक्ष्मी', 'गृहदेवता' असे संबोधिले जाते. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात तसे सर्व स्त्रियांबाबत आढळते असे नाही. फारच थोड्या स्त्रियांच्या नशिबात गृहदेवता होण्याचा योग असतो. अन्य स्त्रियांच्या नशिबात नवऱ्याचे रागावणे व टोमणे ऐकणे आणि वेळप्रसंगी मार हाणे हेच असते. भारतातील स्त्रियांची कुटुंबातील समाजातील स्थिती समजून घेण्यासाठी धर्मग्रंथांचा आधार घेण्याची गरज नाही. भारताय संविधान आणि कायदानुसार स्त्रियांच्या समाजातील स्थानांचा, अधिकारांचा विचार आपण करू शकतो. संविधानानुसार स्त्री आणि पुरुष या दोघांचा दर्जा समान आहे. भारतीय संविधानाच्या १४ व्या कलमानुसार सर्व व्यक्ती कायद्यासमोर समान आहेत. प्रत्येकाला कायद्याचे समान संरक्षण आहे. भारत सरकारने बलात्कार, वेश्यावृत्ती, हुंडा, गर्भजल परीक्षण यासारख्या स्त्रियांना अपमानित करणाऱ्या अनेक बाबींवर कायदे केले आहेत. वडिलोपार्जित संपत्तीत स्त्रियांना समान वारसाहक मिळवून दिला आहे. तरीही प्रत्यक्ष व्यवहारात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे अधिकार मिळतात काय ? हे आपण शिक्षण, आर्थिक क्रियांमधील किंवा अर्थार्जनामधील स्त्रियांचा सहभाग आणि स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनात समाविष्ट होण्याची संधी या तीन निकषांच्या

Co-ordinator,
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

OR

C) Preparation of Children Play-Material (Games) for Self-Employment

Distribution of 30 Marks of Practical Examination

A) Preparation of Dish (Any One) With Presentation	- 08
B) Drafting / Play Material	- 06
C) Class Work / R.B	- 13
D) Viva	- 03

References :

1. Herlock Elizabeth - Child Development
2. Swaminathan M.B. and Bhargave, R.K. - Our Food.
3. HerlockElizabeths - Chilgrowth and Development
4. जूननकरकुसुम - मातृकला
५. चंद्रावसकरनलिनी - मातृकला आणि बालसंगोपन पिंपळपुरे प्र.कं.नागपूर.
६. पुरम प्रभावती - शिवणकला, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई-४
७. काले प्रेमला - बाल मानसशास्त्र
८. आपटे, सारंगधर आणि पाठक - आ
९. काले प्रभावती - लोकरीचे अभिनवविणकाम, नितीन प्रकाशन, पुणे-३०
१०. मिसे, पद्मावती - सोपे शवणकाम मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई-४
११. योगेन्द्रजीत भाई - विकासात्मक मनोविज्ञान
१२. जूननकरकुसुम - बालकाचाविकास व खेळणे
१३. जूननकरकुसुम - मातृत्व आणि बालसंगोपन, पिंपळपुरेअॅन्ड कं.पब्लिशर्स, महाल,नागपूर-२
१४. व-हाडपांडे नलिनी - बालविकास
१५. कांडलकर,लिना - मानवविकास, विद्या प्रकाशन, रुईकर रोड, नागपूर-०२
१६. गणोरकर, मीना - बालविकास आणि संबंधितक्षेत्र, म.वि.ग्रं.नि.पुणे-३०
१७. विंग, क्लार्ईन्ड, चौधरी शंकरनाडकर्णी सुरेश, - एच आय व्ही आणिएडस, कुटुंब मार्गदर्शिका पोप्युलर प्रकाशन मुंबई - ३४

Appendix-F

**Syllabi of B.A. Final (Sociology)
Semester-V
Social Anthropology
(Implemented from 2019-20)**

Total Marks : 100
Theory : 80
Int.Ass. : 20

- Unit-I Introduction to Social Anthropology:**
- a) Meaning & Definition of Social Anthropology
 - b) Why we Study Primitive Society
 - c) Characteristics of Primitive Society
 - d) Relation of Social Anthropology with other Social Science i) Sociology, ii) Economics, iii)History, iv) Psychology & v) Political Science.
 - e) Importance of Sociology Anthropology in India

- Unit-II Methods of Social Anthropology :**
- a) Field Method : Importance of Field Method Role of Researcher in Field Method
 - b) Historical Method, Comparative Method & Functional Method
 - c) Importance of Tribal in Social Anthropology
 - d) Historical background of Tribal Study

- Unit-III Tribal Society in India :**
- a) Geographical Distribution of Indian tribes
 - b) Racial Classifications of Indian tribes
 - c) Linguistic Classification of India Tribe

Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

- Unit-IV Tribal Religion:**
- Meaning & Definition of Tribal Religion
 - Theories of the Origin of the Religion
 - Beliefs & Rituals
 - Definition of Magic, Type of Magic
 - Shaman & Priests

- Unit-V Tribal Economics :**
- Classification of Tribal Economy
 - Meaning & Characteristics of Tribal Economy
 - Economic Life in Indian Tribal

Reference Books :

- Mujumdar and Madan - Social Anthropology Development.
- Beals and Hoijar - Introductions to Social Anthropology
- मुखर्जी, रविद्रनाथ : सामाजिक मानवशास्त्र (हिंदी)
- वैद्य, नि.स. : सामाजिक मानवशास्त्र (मराठी)
- खडकी, डॉ.भा.की. : सामाजिक मानवशास्त्र
- संगये, विलास : आदिवासींचे सामाजिकजीवन
- प्रकाश बोबडे व लोटे : सामाजिक मानवशास्त्र
- लोटे रा.ज. व चौहाण ए.डी. : सामाजिक मानवशास्त्र
- उंबरकरडॉ. डी.ई. : कोरकू आदिवासी सामाजिकविकास आणि शासकीयकल्याणकारी योजना
- चौहान, अ.घो. : सामाजिक मानवविज्ञान, सत्यम पब्लिशर, जयपूर

**Semester-VI
Social Anthropology
(Sociology)**

Total Marks : 100

Theory : 80

Int.Ass. : 20

- Unit-I Tribal Social Life :**
- Marriage (i) Meaning & Characteristics of Marriage (ii) Origin of Marriage Type of Marriage (iii) Ways of Acquiring Mates in Tribal Society
- Unit-II**
- Family (i) Definition, Elements & Characteristics of Family.
ii) Theories of Origin of Family Type of Family
 - Clan : (i) Meaning & Type of Clan (ii) Characteristics of Clan and Functions of Clan
- Unit-III**
- Totemism: (i) Meaning & Characteristics of Totemism (ii) Theories of Origin of Totem (iii) Importance of Totem
 - Dormitory System :
i) Daily life of Dormitory
ii) Function of Dormitory
iii) Origin of Dormitory
iv) Present Position of Dormitory
- Unit-IV Tribal Problems :**
- Poverty & Indebtedness
 - Land Alienation & Agrarian Issues
 - Illiteracy & Exploitation
- Unit-V Tribal Development :**
- Tribal Development Approaches : Isolation, Assimilation, Integration
 - Tribal Development policies: Land, Education & Health.
 - Obstacles to the Tribal Development.

Co-ordinator,
IQAC

Arts & Commerce College, Jarud

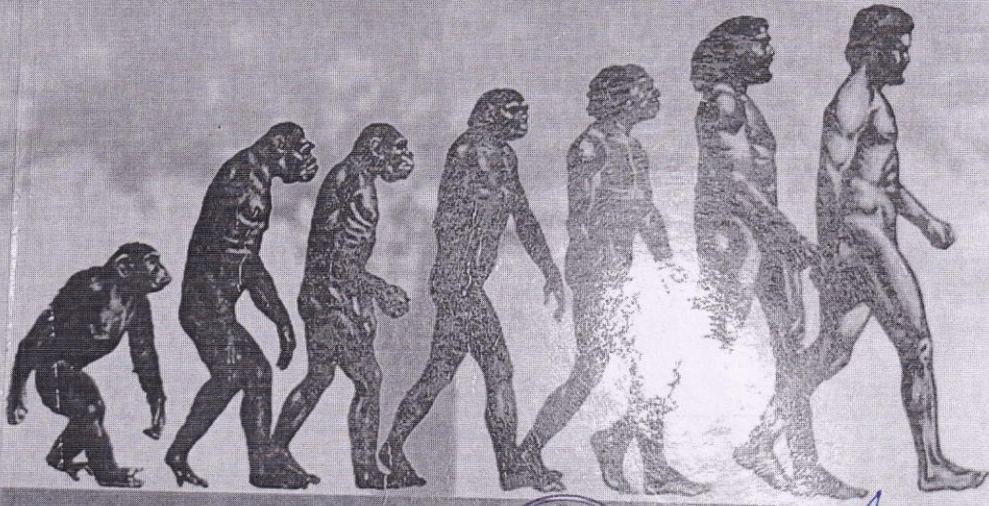

Principal

Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

नवीन अध्यासक्रम

सामाजिक मानवशास्त्र

डॉ. प्रदीप आगलावे

Arts & Commerce College, Jarud

श्री साईनाथ परकषान, नागपूर

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Yavat

३. भारतातील आदिवासी समाज

(Tribes Society in India)

B.A. III - Sem - V

- ◆ आदिवासीचा अर्थ, व्याख्या, आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये.
- ◆ आदिवासी समाजाचे लोकसंख्यात्मक विश्लेषण - आदिवासींचे भौगोलिक किंवा प्रादेशिक वर्गीकरण.
- ◆ वार्षिक वर्गीकरण, भाषिक वर्गीकरण, सांस्कृतिक विविधता.

भारतात विविध वंश, धर्म आणि संस्कृतीचे लोक राहतात. इतकेच नव्हेतर विविध भाषा आणि बोली भाषा बोलणारे लोक आहेत. त्यामुळे भारतीय समाजात विविधता आहे. विविधता हे भारतीय समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. भारतीय समाजात विविध प्रकारची भिन्नता असली तरीही भारतात वास्तव्य करणारी प्रत्येक व्यक्ती ही भारतीय आहे. म्हणूनच भारतात राहणाऱ्या समाजास भारतीय समाज असे संबोधले जाते.

भारतीय समाज विविध जातींमध्ये विभाजित झाला आहे. आपल्या देशात ६ हजारपेक्षा जास्त जाती आणि उपजाती आहेत. जातींप्रमाणेच विविध आदिवासी जमाती सुद्धा आहेत. देशातील जवळपास सर्वच राज्यात आदिवासी लोक आढळतात.

१९५० मध्ये एकूण १४ राज्यात २१० आदिवासी जमाती अनुसूचित जमातीच्या यादीअंतर्गत समाविष्ट करण्यात आल्या होत्या. २००१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी जमातीची संख्या वाढून ती जवळपास ५५० झाली आहे. १९५० ते २००१ या पन्नास वर्षांच्या कालावधीत आदिवासी जमातीची संख्या २७० वरून ५५० झाली. आदिवासी जमातीच्या वाढीची दोन प्रमुख कारणे आहेत - १) अनेक नवीन जमातींचा समावेश अनुसूचित जमातीच्या सूचीमध्ये करण्यात आला. २) आदिवासी जमातीच्या उपजातींना जमातीचा दर्जा मिळाला.

आदिवासीचा अर्थ (Meaning of Tribe)

इंग्रजीमधील (Tribes) या शब्दाचा अर्थ 'जमात' किंवा 'जमाती' असा होतो. आदिपासून किंवा सुरुवातीपासूनच दऱ्याखोऱ्यात किंवा जंगलात निवास करणारे लोक म्हणजे आदिवासी होय. त्यामुळेच जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहणाऱ्या लोकांना 'आदिवासी' असे संबोधले जाते. डॉ. इल्विन वेरिअर आणि ठक्कर बाप्पा यांनी आदिवासींना 'Aboriginal' असे संबोधले आहे. 'Aboriginal' याचा अर्थ 'मुळचे निवासी' असा होतो. आदिवासी हे जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहतात म्हणून त्यांना 'वन्यजमाती' किंवा 'गिरीजन' असेही म्हटले जाते. परंतु त्यांना वनवासी, गिरीजन म्हणजे योग्य नाही कारण ते खऱ्या अर्थाने या देशाचे रहिवासी म्हणजेच मुळचे निवासी अर्थात 'मुलनिवासी' आहेत.

४. आदिवासींमधील धर्म आणि जादू (Religion and Magic in Tribals)

- ◆ धर्माची संकल्पना, व्याख्या, धर्माच्या उत्पत्तीचे सिद्धांत - १) सर्वात्मवाद किंवा जीवात्मवाद सिद्धांत २) शक्तीवाद किंवा चेतनाववाद किंवा मानवाद ३) निसर्गवाद ४) फ्रेजरचा सिद्धांत ५) प्रकार्यवादी सिद्धांत ६) धर्माचा सामाजिक सिद्धांत
- ◆ आदिवासी धर्माचे स्वरूप, आदिवासींचे धर्माचरण (धार्मिक आचार) - १) प्रार्थना २) यज्ञ ३) धार्मिक विधी (कर्मकांड) ४) निषेध नियम
- ◆ आदिवासी समाजातील जादू-जादूचा अर्थ, जादूचे प्रकार, जादूक्रियेतील घटक तत्त्वे; शासन किंवा भगत, पुरोहित; जादू आणि धर्म, जादू आणि विज्ञान, भारतातील आदिवासी धर्म

मानवी जीवनात धर्माला अनन्यसाधारण महत्त्व असलेले आढळून येते. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय हे जसे मानव समाज जीवनाचे विविध पैलू आहेत त्याचप्रमाणे समाज जीवनाचा धार्मिक पैलू देखील आहे. प्रत्येक मानवी समाजात धर्म हा एक अविभाज्य असा घटक आहे. प्रत्येक मानवी समाजाचे जनजीवन हे धार्मिकतेशी निगडित असते. धार्मिक विश्वास, श्रद्धा, परंपरांचा प्रभाव समाज जीवनावर पडलेला दिसून येतो. प्रगत किंवा आधुनिक समाजात देखील धर्माचे विशेष महत्त्व आहे. त्याचप्रमाणे आदिवासी समाजात देखील धर्म आणि जादूचे अस्तित्व आढळून येते. प्रगत समाजाच्या तुलनेत आदिवासी समाजात धर्माचे प्रारंभिक स्वरूप आढळून येते. धर्माप्रमाणेच जादूचे सुद्धा विशेष प्राबल्य आदिवासी समाजात असल्याचे दिसून येते.

मानवाने आपल्या दैनंदिन जीवनातील विविध प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने बरीच प्रगती केली आहे. तरी देखील अनेक बाबतीत मानव हा हतबल होतो आणि अशावेळी तो धार्मिक गोष्टींचा आश्रय घेतो. आदिवासी समाजाचे जीवन हे तर निसर्गावर अवलंबून आहे. त्यांना आपल्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यासाठी खूप परिश्रम करावे लागतात. त्यांचे जीवन अतिशय कष्टदायक असते. अनेक प्रयत्न करून देखील त्यांना यश मिळेलच याची शाश्वती नसते. शिकारीची सर्व तयारी करून देखील शिकार न मिळणे, जमिनीची योग्य ती मशागत करून देखील अनपेक्षित पाऊस, वादळ, गारपीट, पूर, कीड इत्यादी कारणांमुळे पिकांची नासाडी होणे, शक्य ती सर्व काळजी घेऊन सुद्धा एखाद्या रोगराईने जनावरांचे कळप अकाली पृत्यमुखी पडणे यासारख्या घटना नेहमीच आदिवासींच्या प्रत्ययास येत असतात. प्रगत समाजात देखील आवश्यक ते सर्व ज्ञान आणि साधनसामुग्री उपलब्ध असून देखील त्यांच्या दैनंदिन जीवनात अपयश येत असते. त्याचप्रमाणे अतिवृष्टी, दुष्काळ, वादळ, पूर, भूकंप, रोगराई यासारख्या नैसर्गिक आपत्ती देखील अधूनमधून येत असतात. या अनपेक्षित आणि अनाकलनीय

५. आदिवासींची अर्थव्यवस्था (Economic System of Tribes)

- अर्थव्यवस्थेचा अर्थ, आदिवासी अर्थव्यवस्थेचे वर्गीकरण.
- भारतीय आदिवासींचे आर्थिक वर्गीकरण - १) अन्नसंकलन २) शिकार ३) भटके ४) पशुपालन ५) शेती ६) हस्त व्यवसाय ७) औद्योगिक श्रमिक; आदिवासी अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये.
- भारतीय आदिवासींचे आर्थिक जीवन.
- आदिवासी अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक घटक - श्रम विभाजन, उत्पादन, वितरण, उपभोग आणि विनिमय.
- आदिवासी समाजातील संपत्तीची संकल्पना, संपत्तीचे प्रकार, संपत्तीचा उत्तराधिकार.

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. या मूलभूत गरजांची पूर्ती करण्यासाठी मानव सतत धडपड करित असतो. कारण अन्न, वस्त्र आणि निवारा या गरजा भागविण्यावरच मानवाचे अस्तित्व अवलंबून असते. व्यक्ती आपल्या आवश्यक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी त्या संदर्भात विशिष्ट आर्थिक क्रिया करतो. या आर्थिक क्रियांच्या माध्यमातून तो आपल्या गरजा पूर्ण करतो. प्रत्येक व्यक्तीला आपण जिवंत रहावे असे वाटणे साहजिकच आहे. जर त्याला आणि त्याच्या कुटुंबियांना जिवंत रहायचे असेल तर अन्न आणि इतर गरजांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच मानव आर्थिक क्रिया करित असतो. आपल्या जीवनावश्यक गरजा व्यक्ती एकटी पूर्ण करू शकत नाही. तिला इतर लोकांची मदत घ्यावी लागते. समाज ज्या भौगोलिक क्षेत्रात वास्तव्य करतो त्या क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनावश्यक गरजांची पूर्तता करण्याच्या उद्देशाने मर्यादित म्हणजेच उपलब्ध असलेल्या साधनसामुग्रीच्या माध्यमातून आपल्या जास्तीत जास्त गरजा भागविण्याचा प्रयत्न केला जातो. विशेष म्हणजे या गरजांची पूर्तता करित असताना समाजाने स्वीकृत केलेल्या नियमांचा विचार करावा लागतो. याचाच अर्थ गरजांच्या पूर्तीसाठी समाजाने मान्य केलेली आर्थिक क्रियांची व्यवस्था म्हणजे अर्थव्यवस्था होय

अश्मयुगापासून तर आजच्या औद्योगिक युगापर्यंत मानव कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या आर्थिक क्रिया करित आला आणि पुढेही करित राहणार आहे. परंतु सर्व काळात आर्थिक क्रियांचे स्वरूप सारखे राहिले असेलच असे नाही. प्रत्येक समाजात उपलब्ध असणारी साधने आणि त्यांचा वापर या संदर्भात समाजपरत्वे भिन्नता आढळते. भौगोलिक पर्यावरणानुसार समाजाच्या आर्थिक क्रियांचे स्वरूप हे वेगवेगळे असते. दऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या आदिवासी लोकांच्या आर्थिक क्रिया आणि शहरात राहणाऱ्या लोकांच्या आर्थिक क्रिया यात फरक असणे स्वाभाविकच आहे कारण आदिवासी समाजाचे आर्थिक जीवन हे प्रामुख्याने जंगलात

Co-ordinator
IQAC
Arts & Commerce College, Jarud

Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Amravati

SAI JYOTI

सामाजिक मानवशास्त्र

बी.ए. सत्र सहावे

Social Anthropology

प्रा. डॉ. निलीमा विजयराव दवने

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY

Syllabus for B. A. III

Semester - VI

Social Anthropology

Unit - I : Tribal Social Life :

- (A) Marriage (i) Meaning & Characteristics of Marriage, (ii) Origin of Marriage Types of Marriage (iii) Ways of Acquiring Mates in Tribal Society.

Unit - II :

- (A) **Family** (i) Definition, Elements & Characteristics of Family. (ii) Theories of Origin of Family Types of Family.
(B) **Clan** : (i) Meaning & Type of Clan (ii) Characteristics of Clan and Functions of Clan .

Unit - III :

- (A) **Totemism** : (i) Meaning & Characteristics of Totemism (ii) Theories of Origin of Totem (iii) Importance of Totem.
(B) **Dormitory System** :
(i) Daily life of Dormitory
(ii) Function of Dormitory
(iii) Origin of Dormitory
(iv) Present Position of Dormitory

Unit - IV : Tribal Problems :

- (i) Poverty & Indebtedness
(ii) Land Alienation & Agrarian Issues
(iii) Illiteracy & Exploitation

Unit - V : Tribal Development :

- (A) Tribal Development Approaches : Isolation, Assimilation, Integration
(B) Tribal Development policies; Land, Education & Health.
(C) Obstacles to the Tribal Development.

युनिट - ३
अ. कुलचिन्हवाद
(Totemism)

- अ. कुलचिन्हवाद
(१) अर्थ आणि वैशिष्ट्ये
(२) कुलाचा आपत्तीचे सिध्दांत
(३) कुलाचे महत्त्व
- ब. शयनगृह व्यवस्था
(१) शयनगृहाचे दैनिक जीवन
(२) शयनगृहाची कार्ये
(३) शयनगृहाची उत्पत्ती
(४) शयनगृहाची सद्यस्थिती

अ. कुलचिन्हवाद
(Totemism)

(१) कुलचिन्हवादाचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये
(Meaning and Characteristics of Totemism)

आदिवासींची संस्कृती समृद्ध आहे. आदिवासी आपापल्या जमातीच्या सांस्कृतिक परंपरांचे निष्ठेने पालन करून आपल्या समृद्ध संस्कृतीची जपणूक करित असतात. काही सांस्कृतिक परंपरांनी आदिवासी समाजाला ग्रामीण, नागरी समाजापेक्षा वेगळे व स्वतंत्र असे अस्तित्व प्राप्त करून दिले आहे. त्यापैकी दोन महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक परंपरा म्हणजे (अ) कुलचिन्हे व कुलचिन्हवाद आणि (ब) युवागृह किंवा शयनगृह व्यवस्था होय. त्यांची ओळख पुढीलप्रमाणे करून घेता येईल.

कुलचिन्ह आणि कुलचिन्हवाद किंवा देवकवाद
(Totem and Totemism)

आदिवासींच्या समाज जीवनात कुलचिन्हास किंवा देवकास एक विशेष महत्त्व आहे. एका समान प्रतीकाविषयीच्या श्रद्धेमुळे आदिवासींचे संपूर्ण समाजजीवन संघटीत व व्यवस्थित

मृत्यूचे सूतक पाळणे, त्याच्या नावाचा जप करणे, या प्राण्याचे कातडे पांघरणे यासारख्या प्रथांवरून आदिवासींच्या धार्मिक भावना स्पष्ट होतात. आदिवासी लोक आणि कुलचिन्ह यांच्यामध्ये निर्माण झालेली एकरूपता ही बहुतांशी धार्मिक समजुतीवर आधारलेली आहे. अशाप्रकारे आदिवासी समूहात आदरयुक्त धर्मभावना निर्माण करणे हे कुलदेवकवादाचे धार्मिक कार्य आहे. कुलचिन्ह विश्वासातूनच आदिवासींमध्ये धार्मिक वारश्यांचे संक्रमण सातत्याने सुरू आहे, असे म्हणता येईल.

५) सामुहिक जबाबदारीच्या तत्त्वाची शिकवण : आदिवासी जमातीमध्ये कुलचिन्हवाद किंवा देवकवाद हा सामुहिक जबाबदारीच्या तत्त्वाची शिकवण देण्यास कारणीभूत झाला आहे, असे म्हणता येईल. एकच कुलचिन्ह असणारे सदस्य हे गोत्रज असल्यामुळे त्यांच्याकडून होणाऱ्या चांगल्या-वाईट गोष्टींचे भूषण किंवा दूषण कुलालाच प्राप्त होत असते. एखाद्या सभासदाने खुनासारखे कृष्णनृत्य केलेले असते, तेव्हा या अयोग्य कृत्याचे दूषण संबंधित सदस्याला न देता त्याच्या कुलाला दिले जाते. अशाप्रकारे आदिवासी समूहात सामुहिक जबाबदारीचे तत्त्व रुजविण्याचे कार्य देवकवादाने केले आहे.

६) बहिर्विवाह : आदिवासी जमातीमध्ये कुल हा बहिर्विवाह गट निर्माण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य देवकवादानेच केले आहे. एकाच प्रकारचे कुलप्रतीक असणारे कुलातील सदस्यांमध्ये भाऊ-बहिणीचे नाते असते असे समजले जाते. यामुळे एकाच कुलातील तरुण-तरुणीचा विवाह होऊ शकत नाही. अशाप्रकारे बहिर्विवाहाच्या नियमांचे सदस्यांना पालन करावयास लावण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य देवकवादाने केले आहे.

ब. शयनगृह किंवा युवागृह व्यवस्था

(Dormitories System)

(१) शयनगृहांचे दैनिक जीवन

आदिवासी समाजात इतर मंडळाप्रमाणेच युवागृहे आहेत. विशेष म्हणजे सर्वच आदिवासी जमातीत युवागृहे आढळतात. हे आदिवासी समाजातील सर्वव्यापी संघटन आहे. जगातील आदिवासी समाजाचे युवागृहे एक वैशिष्ट्यपूर्ण संघटन असल्याचा उल्लेख डॉ. मजुमदार आणि मदन यांनी केले आहे. इंडोनेशिया, मॅलेनेशिया, फिलीपाईन्स इ. देशात तसेच अमेरिका आणि आफ्रिका खंडातील आदिवासी जमातीत युवागृहे आढळून येतात.

आदिवासी जमातीतील अविवाहीत युवक आणि युवती हे आपला सायंकाळनंतरचा वेळ एकत्रितपणे ज्या ठिकाणी घालवितात त्या संघटनेला शयनगृह किंवा युवागृह असे म्हणतात. रात्रीचा रिकामा वेळ घालविण्याची सोय उपलब्ध करून देणे किंवा समवयस्क युवकांनी एकत्र येऊन मौज-मजा करणे एवढेच मर्यादित कार्य या शयनगृहाचे नाही तर याअंतर्गत शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक कार्येसुद्धा शयनगृहांतर्गत पार पाडली जातात. म्हणूनच या समाजाचा सामाजिक जीवनाचा एक महत्त्वाचा आधार म्हणून याकडे बघितले जाते, या गृहांतर्गत युवक-

युवतींना त्यांच्या जमातीतील संपूर्ण जीवनाची ओळख करून दिली जाते. सोबतच सामाजिक जाणिवांचीही परिपूर्ण माहिती दिली जाते. म्हणूनच आदिवासी समाजात या युवागृहाचे महत्त्व व उपयुक्तता अनन्यसाधारण आहे. युवागृह हा भारतातील जवळपास सर्वच आदिवासी समाजाच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे.

युवागृहाचे स्वरूप :

युवागृहात मुख्यतः जमातीतील अविवाहीत युवक-युवतींचा समावेश होतो. जमातीतील युवक-युवती रात्री युवागृहात जातात. तेथे विविध प्रकारच्या मनोरंजनाचे व शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजित करतात. काही जमातीत युवक-युवतींसाठी एकच युवागृह असते तर काही जमातीत वेगवेगळी स्वतंत्र युवागृहे असतात. भारतातील आदिवासी समाजात संमिश्र आणि स्वतंत्र अशा दोन्ही प्रकारची युवागृहे आहेत. आदिवासी समाजातील युवक-युवतींना ठरावीक वयानंतर युवागृहाचे सदस्य होणे अनिवार्य असते. जे आळशी युवक-युवती इथे जात नसतील तर त्यांना जबरदस्तीने युवागृहात पाठविले जाते. जे युवागृहात जात नाही अशांना दंडसुद्धा केला जातो. काही जमातीत युवागृहाचे सदस्यत्व स्वीकारतांना विधिसुद्धा केला जातो.

युवागृहाचे महत्त्व :

आदिवासी समाजातील युवागृहांना विशिष्ट नाव असते. त्या विशिष्ट नावाने त्यांचा उल्लेख केला जातो. ज्या जमातीत युवक-युवतींची वेगवेगळी युवागृहे आहेत, त्या प्रत्येक युवागृहाची स्वतंत्र नावे आहेत. उदा. कोन्याक नागा जमातीत युवकांच्या युवागृहास 'मोरुंग' तर युवतींच्या युवागृहास 'यो' असे म्हणतात. सेमी नागा जमातीत तरूणांचे युवागृह 'इरवूइची' व तरूणींचे 'इलोइची' या नावाने ओळखले जाते. बोंदो जमातीत युवक व युवतींच्या युवागृहाची अनुक्रमे 'इगेरसिनी' व 'सेलानी डिगो' अशी नावे आहेत.

युवागृहांची नावे

जमात	नाव	जमात	नाव
माडीया गोंड	- गोतुल किंवा गोटुल	गारो	- नाकेपाते
मुंडा व हो	- गिती आरा	मिकीर	- रिसोमोर
भोटीया	- रंगबरंग	ओनागा	- अरिच्यु
उराँव	- धुमकूरिया किंवा जोन्करपा	आओ नागा व सेमा नागा	- मोरुंग
कुरुंब	- पुंडामने		
भुईया	- धनगर बासा		

Co-ordinator,
IQAC

Arts & Commerce College, Jarud

Principal
Arts & Commerce College
Jarud, Ta. Warud, Dist. Annavati